

השירה העברית בארצות-המזרח ובצפון-אפריקה

יוסף טובי

בכוונת רשימה זו לסקור בקצרה את השירה העברית בארצות-המזרח למרכזיה, שהחל במאה העשירית ולמעשה עד סופה של המאה הי"ט עמדה תחת השפעתה של השירה הערבית, תחילה באופן בלתי אמצעי, ואחר-כך בתיווכם של ממצעים, והמכוון בעיקרו של דבר לשירה העברית בספרד ולשירתו של ר' ישראל נג'ארה. לא תידון כאן כלל היצירה העברית שמקובל לכנותה בשם "הפיוט העברי הקדום" — הן זו שבתקופתה הקלאסית (יוסי בן יוסי, יניי, הקלירי), והן זו שבתקופתה המאוחרת (רס"ג, שלמה אלסנג'ארי, שלמה בן יהודה), שפרחה במזרח עד המאה הי"א וספיעה נמשכו ונתקיימו עוד במאה הי"ב. ברור שחלו התפתחויות רבות בשירה העברית בארצות האיסלאם במשך תקופה של כאלף שנים, וכיחודי שהיא השתרעה על פני מרחבים גיאוגרפיים גדולים, למעשה כל ארצות אגן הים התיכון, כולל ספרד, וארצות המזרח הקרוב. התפתחויות אלו הביאו לידי כך שקיים מרחק רב בין השירה העברית בראשית התקופה ובין זו שבסופה. אף-על-פי-כן, אפשר לכלול את כל היצירה הזאת במסגרת אחת, משום שכל ההתפתחויות שחלו בה, חלו בה ומתוכה, לא כתוצאה של מרידה במוסכמות ורצון להזניח את העבר, ובדרך זו או אחרת המשיכו להתקיים גם הצורות הישנות, או שהתכנים והמוטיבים הישנים קיבלו לבוש חדש. כך אפשר לראות בכל היצירה הזאת חטיבה גדולה אחת העומדת בין הפיוט הקדום ובין השירה העברית החדשה.

באופן טבעי למדי, היתה בגדאד לקראת סוף המחצית הראשונה של המאה העשירית המקום הראשון שבו נוצרה שירה עברית שהושפעה מן השירה הערבית. אין בכך כדי להפתיענו, שכן בעיר זו, בירת האימפריה העבאסית, התקיימה הקהילה היהודית הגדולה שכללה את מוסד ראשות הגולה וראשות הישיבות הגדולות של בכל, במקום זה היה המגע הקרוב ביותר בין היצירה הרוחנית הערבית-המוסלמית הגדולה ובין היצירה היהודית. במרכז זה, שכלל את קהילות היהודים בבבל ובפרס, אף קמו חכמי-ישראל הראשונים בתחומים אחרים של היצירה הרוחנית האנושית, אשר ההשפעה המרובה של תרבות האיסלאם עליהם ניכרת היטב (הרופאים מסרג'ויה וסהל אלטברי המומר, הפילוסוף דוד בן מרוואן אבן אלמקמץ ואחרים). ודווקא בתחום השירה, בהשוואה לתחומים האחרים של היצירה הרוחנית, רק במאוחר התיירו לעצמם היהודים במזרח ללמוד מן היצירה הערבית. ואף כאשר היתה השפעה ברורה של

היצירה הערבית, היא ניכרה בצורות ובתכנים ולא בלשון עצמה. שכן יהודי-המזרח, פרט לתימן בתקופה מאוחרת למדי, לא כתבו את שירתם זו אלא בלשון העברית בלבד. והיוצאים-מן-הכלל המעטים אינם מלמדים על הכלל.

המשורר הראשון שבשירתו מצויים עקבות כרוזים למדי של השירה הערבית הוא ר' ניסי אלנהרואני, שפעל בבבל בסופה של המאה התשיעית ובשליש הראשון של המאה העשירית. השפעה זו ניכרת בשיר-שבח שכתב לכבודו של חכם שכיחן בתפקיד אב-בית-דין.¹ זמן קצר אחר-כך, הכירו משוררים עבריים בחוגו של רב סעדיה גאון בבגדאד את השירה הערבית והושפעו ממנה. על כך אנו למדים לא רק מספר האגרון שלו, הנודע גם בשמו הערבי "כתאב אצול אלשער אלעבראני" (ספר יסודות השירה העברית) ויש בו, לראשונה בספרות ישראל, דיונים תיאורטיים על הפואטיקה העברית, בוודאי בהשפעת ספרי-הפואטיקה הערביים, אלא גם מהופעת תלמידו של רס"ג, דונש בן לברט, שהוא המשורר העברי הראשון הידוע לנו שכתב בסגנונה ובצורתה של הקצידה הערבית המפורסמת. דונש מספר בספר תשובותיו על רס"ג, כי הראה את יצירתו החדשה לרבו: "ומאמר ראש הישיבה (= רס"ג) בשבחו למשקל דברי אז נפלא בעיניו ואמר, לא נראה כמוהו בישראל, ידענו כי אז מ' ר' סעדיה וזולתו מכל בני מזרח לא היתה להם ידיעה בחיבור החרוזה ושיקול הפיוט".² אך כידוע דונש לא נשאר בבגדאד, אלא היגר לספרד, נתקבל בחצרו של ר' חסדאי אבן שפרוט בקורדובה וייסד בה את האסכולה החדשה של השירה העברית בימי-הביניים, שחידושיה העיקריים היו: חזרה אל לשון המקרא, מבנה פרוזודי של קצידה ערבית, דהיינו חלוקת הטור השירי לדלת וסוגר, חריזה מברחת ומשקל כמותי מדוייק של יתדות ותנועות; וכן החזרתם של מוטיבים חילוניים אל השירה אחרי שנעדרו ממנה כליל ביצירה העברית שלאחר התלמוד, או במילים אחרות, הוצאת השירה מן התחום הצר של הליטורגיה הדתית הקשורה לתפילה בבית-הכנסת אל מרחבי עולמו של היחיד, על כל תחושותיו והתעניינותיו. כל החידושים הללו נקלטו היטב לא רק בשירת ספרד, אלא גם בשירתם של המשוררים העבריים בארצות-האיסלאם האחרות.

הגירת דונש לספרד לא מנעה את התפתחותה של השירה המקומית, תוך כדי היותה מושפעת מן השירה הערבית. במחצית השנייה של המאה העשירית חיו במזרח לפחות שני משוררים שכתבו שירת-חול מובהקת והשפעת השירה הערבית עליהם ברורה, אף כי עדיין לא ניתקו עצמם מן הסגנון של הפיוט הקדום. המכוון לאברהם הכהן, אשר מפרי-עטו הגיעה לידינו סדרת שירי-ההילה שכתב לכבוד אברהם בן נטירא,³ מי שהיה מבני-המשפחה שתמכה ברס"ג במאבקו עם ראש-הגולה דוד בן זכאי, ולעלון בן

1 חיים שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 25.

2 ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת שרטור, ברסלאו 1866, עמ' 31.

3 קטעים מסידרת השירים נתפרסמו בידי חוקרים שונים. ראה לאחרונה אלכסנדר שייבר, "שיר תהילה לשלמה בן נחום אלברדאני לכבודו של אברהם נטירא" (עומד להתפרסם בכרך הראשון בסדרה החדשה של ספונות).

אברהם, שככל הנראה חי בסוריה ושרידיים מן הדיואן שלו כוללים שירי-חול מובהקים שנשלחו לאישים שונים מידידיו של המשורר בסוריה ובארץ-ישראל.⁴ יצירתם של שני משוררים אלו מעידה על קיומה של שירת-חול בארצות-המזרח, שנתפתחה ללא כל זיקה לשירה העברית בספרד אלא כוודאי בהשפעה ישירה של השירה הערבית ושל הפיוט הקדום.

על שני המשוררים הללו יש להוסיף את רב האי גאון (939-1038), שהיה פייטן פורה למדי וכתב גם שירי-חול.⁵ אלא שהוא ודאי הושפע כבר מן השירה העברית בספרד, הן בתחום שירת-החול והן בתחום שירת-הקודש. עם זאת ניכרות בשירתו כמה וכמה תופעות בלשון, במבנה, בצורה וכתוכן שהן התפתחויות עצמאיות של השירה העברית במזרח, ללא זיקה לשירה העברית בספרד. ככלל יש לומר, כי האסכולה החדשה של השירה העברית במזרח כראשיתה צמחה על קרקע של שיתוף מסויים בין השירה העברית הקדומה — הפיוט — ובין השירה הערבית, בניגוד לשירת-החול העברית בספרד שכל-כולה מרידה בפיוט שקדם לה. כלומר, ההתפתחות במזרח היתה שקטה ורצופה יותר מזו שבספרד.

מן המאה הי"א ואילך חיו במזרח משוררים שכתבו שירת-חול, וכבר ניכר בסגנונם נוסח-ספרד המובהק, ואף שירי-קודש שניכרת בהם השפעת הפילוסופיה של ימי-הביניים, בדומה לשירי-הקודש הספרדיים. בין אלה ראויים לציון: מבורך הבבלי, שישב בארץ-ישראל או בסוריה במחצית השנייה של המאה הי"א;⁶ ר' אלעזר הבבלי, מהמחצית הראשונה של המאה הי"ג, שיותר מכל משורר מזרחי אחר כתב בסגנון ספרדי מובהק;⁷ בני חוגו של ר' אלעזר הבבלי כבגדאד, שעמם נמנו ר' עזרא בן אלת'קה⁸ ור' יצחק בן ישראל;⁹ וכך אהרן חכימאן, שחי כבגדאד במחצית הראשונה של המאה הי"ד תחת שלטונם של המונגולים.¹⁰

מצרים היתה המרכז הצפון-אפריקאי של השירה העברית בסגנון החדש. מעטים וחסרי חשיבות מיוחדת היו המשוררים בארצות המגרב ממערב למצרים, בעיקר בתחום שירת-החול; אפשר גרמה לכך העובדה שבארצות אלו לא התפתחו חיי-חצר יהודיים כפי שהתפתחו בספרד. יוצא-מן-הכלל הוא הנגיד אברהם בן עטא שחי

4 ראה: I. Davidson, "From a Divan of 'Alvan ben Abraham", JQR II (1911), pp. 221-239, וכן שירמן, שירים חדשים, עמ' 53-57.
 5 מאמר מסכם על שירתו כתב עזרא פליישר, "עיונים בשירתו של רב האי גאון", שי להימן (ספר הברמן), ירושלים תשל"ז, עמ' 239-274.
 6 שרידי הדיואן שלו שכלל שירי-חול ושירי-קודש נדפסו בידי שירמן, שירים חדשים, עמ' 79-86.
 7 דיואן שירי-החול שלו הכולל 322 שירים נדפס בידי חיים בראדי, ירושלים תרצ"ה. שירי-הקודש שלו, 26 במספר, כונסו בידי דב ירדן בספרו שפוני שירה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 54-96.
 8 אחד עשר משיריו מכתבי-יד כונסו בידי ויתפרסמו בספר הזכרון לפרופ' ו"י פישל, העומד לראות-אור על-ידי אוניברסיטת קאליפורניה בברקלי בארה"ב.
 9 ראה עליו מאמרי, "יצחק בן ישראל — פייטן בבלי בן המאה הי"ג", שי להימן, עמ' 125-137.
 10 הדיואן שלו נשמר באוסף פירקוביץ. קטעים ממנו נדפסו בידי שירמן, שירים חדשים, עמ' 139-146.

בקירואן בראשית המאה הי"א. ואמנם לכבודו כתבו שירי שבח ותהילה רב האיני גאון איש בכל ור' יצחק בן חלפון, שאמנם רוב ימיו חי בספרד אבל מוצאו מצפון-אפריקה וודאי אף שהה זמן מסויים בקירואן. בתחום שירת-הקודש יצויינו בזה שלושה משוררים חשובים: ר' יהודה עבאס יליד פאס כמרוקו, שהיגר לכנאדא באמצע המאה הי"ב;¹¹ ר' נחום המערבי מן המעולים במשוררי צפון-אפריקה ואולי הטוב שבהם;¹² ר' יהודה בן יוסף סג'למאסי, שחי במחצית השנייה של המאה הי"ד ויצירתו כולה קודש.¹³

אולם בעניין אחד יש ודאי חשיבות לא מבוטלת לשירה העברית בצפון-אפריקה. המכוון לכך, שככל הידוע לנו, ראשיתה של השירה העברית במערב בכלל — דהיינו הארצות שבחלק המערבי של אגן הים התיכון לעומת ארץ-ישראל ובכל שבמזרחו — בארצות המגרב היתה, והיא ממשיכה למעשה את סגנון הפיוט הקדום. בקבוצת משוררים זו יימנו ר' יהודה אבן קורישי, שחי בתאהרת שבמרוקו במאה התשיעית; ר' יעקב בר דונש ור' אדונים בר נסים הלוי בני המאה העשירית-האחת עשרה;¹⁴ וכמוכן ר' דונש בן לברט יליד פאס שבמרוקו. חשיבותו של ר' אדונים הלוי גם ככך, שביצירתו כבר ניכרות השפעותיה של הפילוסופיה החדשה.

במצרים היו ראשוני היוצרים פייטנים בסגנון הפיוט הקדום, אולם כבר במחצית הראשונה של המאה הי"א חי המשורר ר' סהלאן בן אברהם, שכתב במשקל ספרדי של יתדות ותנועות, אם כי רוב יצירתו בסגנון הפיוט הקדום.¹⁵ אף במרחב המצרי-הארץ-ישראלי ניכר המתח שבין הסגנון הישן לסגנון החדש, והרצון לכתוב שירת-חול לא בהשפעה מוחלטת של הנוסח הספרדי-הערבי, אלא במיזוג של המסורת הפייטנית עם האסכולה החדשה. הדבר ניכר למשל ביצירתו של ר' עלי הכהן בן יחזקאל איש ירושלים, בשירת-ההילה שכתב לכבוד הגאון המצרי דניאל בן עזריה בשנת 1052.¹⁶ הסגנון הפייטני, עם השפעות ספרדיות כתכנים הפילוסופיים ובפרוזודיה, נמשך ביצירתו של ר' דוד הנשיא, בנו של דניאל בן עזריה הנ"ל, במחצית השנייה של המאה הי"א.¹⁷ אך מראשית המאה הי"ב משתלט כליל הסגנון החדש, כפי שהוא בא לידי

11 ראה עליו חיים שירמן, "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי", סדר שלישי. ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רצז-שיג.
 12 שיריו כונסו בידי יונה דוד, שירי נחום, ירושלים תשל"ד.
 13 ראה עליו, שמעון ברנשטיין, "ר' יהודה בן יוסף סג'למאסי, הפייטן הנשכח ופיוטיו", חורב יב (תשי"ז), עמ' 217-233.
 14 פיוטיו של הראשון שהגיעו לידינו כונסו בידי חיים בראדי, "פיוטי ר' יהודה בן קורישי", הצופה מארץ הגר ב (תרע"ב) עמ' 63-83. על האחרים ראה שירמן, שירים חדשים, עמ' 42-45, 58-62.
 15 שירמן, שירים חדשים, עמ' 75-78.
 16 ראה עזרא פליישר, "קיום חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון", שלם א (תשל"ד), עמ' 53-74. וראה ש"ד גויטיין, "דניאל בן עזריה נשיא וגאון, בירורים ומסמכים חדשים", שלם ב (תשל"ו), עמ' 92-93.
 17 ראה יוסף מארקוס, "סליחות רבי דוד ראש הגולה", חורב ו (תש"ב), עמ' 27-40; ז (תש"ג), עמ' 92-102; ח (תש"ד), עמ' 49-59.

ביטוי ביצירתם של משה בן מבורך הכבלי, שארית החזן ר' אהרן חבר עמאני וכניו, אלעזר בן חלפון הכהן, גמליאל בן משה ואחרים – כולם בני המאה הי"ב, פרט לאחרון שהוא מהמאה הי"ג – שכתבו לא רק שירי-קודש בהשפעה ספרדית, אלא אף שירי-חול מובהקים.¹⁸ לשיאה מגיעה היצירה הספרותית של משוררי מצרים בשירתו של ר' יוסף בן נתחום הירושלמי, בן המחצית השנייה של המאה הי"ג, הכוללת שירי-חול רבים, פיוטים, מקאמות, אגרות ועוד.¹⁹

מרכז בפני עצמו מבחינת השירה היא תימן. הגילויים הראשונים מן המאה הי"ב והמאה הי"ג, בדמות יצירתם של ר' דניאל כירכי פיומי ור' אברהם בן חלפון, מראים בבירור על השפעה ישירה ומכרעת של שירת ספרד. אף-על-פי-כן, ניכרת מידה מסוימת של השפעת הפיוט הקדום על שירת יהודי תימן עד למאה הי"ג ושל שירת ככל הקדומה עד למאה הי"ד.²⁰

אך יותר מכל מרכזי-היצירה במזרח שמרה היצירה העברית בארצות שבשלטונה הישיר של ביזאנטיון בימי-הביניים על זיקתה המרובה לפיוט הקדום – בצורות, בלשון, בתכנים ובתפקידה של השירה ויעודה. בקהילות אלו שביוון, בארצות הבאלקאנים ובמערב אנאטוליה חיו משוררים רבים בתקופה שמהמאה הי"א עד המאה הט"ו, וכמעט כולם כתבו בסגנון הפיוט הקדום. ניתוקה הפוליטי של ביזאנטיון מהארצות שבאימפריות המוסלמיות גרר אחריו אף ניתוק רוחני במידה רבה, באופן שהשפעותיה של שירת ספרד היו מועטות ומקריות. רק לעתים רחוקות נמצא פייטנים מאיזור זה שכתבו במשקל ספרדי וכללו ביצירתם תכנים פילוסופיים. ודאי שלא כתבו כלל שירי-חול. מכללם נזכיר שניים: מיכאל בר כלב ומשה בר אבטליון, שר' יהודה אלהריזי שיבח במקצת את שירתם, משום שהושפעו ממשוררי ספרד, וכיחוד הראשון "בעבור כי הלך מנעוריו לספרד ולמד מהם".²¹ רק במחצית השנייה של המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז כתבו שני משוררים באיזור זה שירת-חול בסגנון הספרדי, הלא הם הקראי כלב אפנדופולו שחי בקושטא (1465-1525) וכך-דורו הצעיר ר' שלמה בן מזל טוב (נפטר אחרי 1549).²²

18 ראה עליהם שירמן, שירים חדשים, עמ' 97-129. על ר' אהרן עמאני, ידידו של ר' יהודה הלוי ומארחו בעת שהותו במצרים, ראה שירמן, המשוררים בני-דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי, עמ' רסה-רצ, וכן שרגא אברמסון, "סליחות ר' יעקב ב"ר יהודה התבר עמאני", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח), עמ' 163-181.

19 בדיואנים שלו שונתרו בכתיב-יד עוסקים בעיקר שני החוקרים: הד"ר פנינה נוה – ראה מאמרה, "משורר-חצר במאה הי"ג", מולד חוברת 8 (218), תשכ"ט, עמ' 237-244; וחיים שיינין – ראה מאמרו "Der Literarische nachlass des Josef ben Tanchum Haj-Jerusalimi" *Forschungen und Texte* שנתפרסם ב-"*Acta Orientalia Hungaricae*", בודפשט, כרך 22 (1969), עמ' 245-271.

20 על שירת תימן ראה במאמרי המופיע בחוברת זו של "פעמים", עמ' 29-38.

21 תחכמוני, שער שמונה-עשר מהדרת קאמינקא, ורשה תרנ"ט, עמ' 186.

22 לכל האמור לעיל ראה י"ל וינברגר, אנתולוגיה של פיוטי יוון אנאטוליה והבלקנים, סינסינאטי תשל"ו; שמעון ברנשטיין, פיוטים ופייטנים חדשים מהתקופה הביזנטית, ירושלים תש"א;

השירה העברית באיזור זה פרחת מחדש לאחר גירוש ספרד במרכזים העיקריים שאליהם הגיעו המגורשים, ובכמה מקומות המשיכה למעשה את שירת ספרד. כך למשל בשאלוניקי, בקושטא וברודוס, שבהן חיו במאה הט"ז משוררים רבים, בדרך-כלל מצאצאי המגורשים, שכתבו בסגנונה של שירת ספרד, ורבים מהם הדפיסו את יצירתם בחייהם. על אלה יימנו יוסף גאנשו, דוד עונקיניירה, יעקב טרפון, סעדיה לונגו ויהודה זארקן.²³

במצרים היתה פריחה ספרותית במאה הי"ז, כהמשך לסגנון שירת-החול ביוון ובתורכיה מן המאה הט"ז, המשך שהיה לו ביטוי גם בזיקה האישית של המשוררים שחיו במצרים לקהילות יוון ותורכיה. ידועים בעיקר שלושה משוררים: משה יהודה עבאס, יצחק די ליאון ורחמים קלעי.²⁴

סגנונה של שירת ספרד, כולל שירת-חול, המשיך להתקיים לאחר הגירוש גם בארצות צפון-אפריקה. ראוי לציין, כי עוד קודם הגירוש — בעקבות גזירות קני"א — הגיעו יהודים מספרד לצפון-אפריקה, בהם חכמים ומשוררים, כגון ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) ור' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) שהתיישבו באלג'יר.²⁵ בין מגורשי ספרד בשנת 1492 הגיעו מגרנדה למרוקו המשורר ר' סעדיה אבן דנאן ולתלמסאן שבאלג'יריה המשורר ר' אברהם בן אבי זמרה וכנו ר' יצחק שנודע בכינוי "מנדיל", וכן ר' אברהם גבישון בעל הספר "עומר השכחה".²⁶ מחלקו השני של ספר זה, אנו למדים על קיומה של חבורת משוררים במגרב, שכתבו בסגנונה של שירת-החול בספרד, מהם שלושה בני משפחת גבישון: ר' אברהם הנ"ל, בנו ר' יעקב והנכד ר' אברהם שנפטר במגפה בשנת 1605 בהיותו בחור צעיר לימים. ביצירתם של אלו ברורה ההשפעה הישירה של השירה הערבית והזיקה אליה. מכל משוררי המגרב זכה לפירסום "מנדיל", שרבים משיריו מצויים בכתבי-יד שונים. משוררים חשובים שהושפעו

הנ"ל, "המחזור כמנהג כפא, תולדותיו והתפתחותו", בתוך ספר היובל לשמואל מירסקי, גני-יורק תשי"ח, עמ' 454-538. על כלב אפנדופולו ראה מיכל שרף, "ויכוח היין והמשורר לכלב אפנדופולו הקראי", בתוך שי להימן, עמ' 343-361. שירי שלמה בן מזל טוב נדפסו בקובץ שירים וזמירות ותשבחות, קושטא ש"ה. ראה י"ד מרקון, "שירים מלוקטים מספר שירים וזמירות ותשבחות", מלילה ג-ד (תש"ז), עמ' 255-275.

23 על משוררים אלו ראה יוסף פטאי, משפוני השירה, ירושלים חש"ד, עמ' 86-125. עוד ראה מאמריהם של מאיר בנייה, א"מ הכרמן ודב ירדן, שנתפרסמו בספונות יב (תשל"א-תשל"ח).
24 בשירתם עסק במיוחד מאיר ולנשטיין. ראה מאמרו: "משה יהודה עבאס", מלילה א (תש"ד), עמ' 54-68; מלילה ב (תש"ו), עמ' 135-148; מלילה ג-ד (תש"ז), עמ' 240-254; "המשורר יצחק די ליאון, תפארת ישראל" (ספר היובל לכבוד ר' ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 171-178); "המשורר רחמים קלעי, סביבתו וחוגו" על פי כ"י שוקן 37, ספר שירמן, ירושלים תשל"ל, עמ' 111-134.

25 שיריהם נדפסו בידי יצחק מרעלי, "פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ זיע"א", קובץ על יד ז (תרנ"ו-תרנ"ז), עמ' 1-47.

26 ר' אברהם גבישון, עומר השכחה, ליורנו תק"ח. הספר יצא במהדורת-צילום עם מבוא מאת רנה-שמואל סירא, ירושלים תשל"ג.

משירת ספרד היו בני משפחת קאנשינו, שחייתה בוהראן שבאלג'יריה במאה הי"ז, משפחה שנודעה גם בנגידיה ובקשריה עם השלטונות.

היצירה הספרותית ביוון, בתורכיה ובמצרים, כפי שתוארה לעיל, היתה למעשה פרפורי-הגסיסה של שירת ספרד ושל צאצאי-המגורשים במזרח ובצפון-אפריקה.²⁷ אמנם במאה הי"ח היתה בכגדאד התעוררות פתאומית, לא מוכנת לכאורה, של שירת-החול הספרדית, בדמות יצירתם של ר' צאלח מצליח ובנו ר' נסים,²⁷ ואחר-כך בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים בשיריו של שאול בן עבדאללה יוסף, חוקר שירת ספרד שחי במזרח הרחוק.²⁸ אלא שיצירתם של אלה ודאי לא היתה המשך ישיר של שירת ספרד, ואף לא של שירת-החול של יהודי-בבל במאות השנים הקודמות שנתחברה בהשפעתה הישירה של שירת ספרד, כי אם חזרה אל צורות ותכנים של יצירה ספרותית שהפכה להיות קלאסית. חזרה זו, במקרה אחד — בני משפחת מצליח — מקורה בהתפתחות היסטורית-חברתית מסוימת, ובמקרה שני — שאול בן עבדאללה יוסף — בהערצה נוסטאלגית של החוקר אל יצירת העבר.

בארץ אחת בלבד, הלא היא תימן, המשיכו להתקיים הצורות והתכנים הספרדיים עד המאה הי"ח והי"ט. בארץ זו לא נותקה השרשרת מימיהם של ר' דניאל בירבי פיומי ור' אברהם בן חלפון, והמשוררים דוד, סעדיה, דוד בן ישע הלוי, ר' זכריה אלצ'אהרי ורבים אחרים בני המאות הט"ו-הט"ז המשיכו לכתוב בסגנונה המובהק של שירת ספרד. אף ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי בני המאות הט"ז-הי"ז כתבו בעיקרו של דבר במבנים פרזודיים שמקורם בשירת ספרד, וכן המשוררים בני המאות הי"ח-הי"ט — ר' אהרן מנזלי, ר' סעיד מנצורה ועוד אחרים שחשיבותם פחותה. אף על-פי-כן יש לומר בבירור, כי מגמותיה של השירה התימנית מימיהם של ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי, ואף בחלק מיצירתו של ר' זכריה אלצ'אהרי, שונות לגמרי מזו של שירת ספרד, דבר שנודעה לו השפעה מכרעת על הלשון ועל התכנים. שירת-חול לא היה לה המשך לאחר ר' זכריה אלצ'אהרי — פרט לשירת-הנשים שהיא שירה עממית המועברת בעל-פה ובלשון הערבית המדוברת — שכן השירה העברית כולה בתימן גוייסה להכעת רחשי-לבה של כנסת-ישראל וכיסופיה לגאולה.

מגמה זו ניכרת לא רק בשירת תימן אלא בשירה העברית בכללה באותה תקופה. אך בשירת תימן נשמרו הצורות והמשקלים הספרדיים ואילו בשירת ישראל בארצות האחרות חל שינוי גם בתחומים אלו. ראשיתו של התהליך בשירה העברית בצפת של המאה הט"ז, שהיתה רוויה כיסופי-גאולה ומוטיבים קבליים. שירה דתית-לאומית מובהקת זו דחתה כליל את הנושאים החילוניים והתבססה על פיתוח המוטיב של היחס המיוחד בין הקב"ה לכנסת-ישראל ובין הפרט לאלוהיו, לא במסגרת המחשבה

27 שיריהם נקבצו בספר שירה ופיוט של יהודי כבל בדורות האחרונים לאברהם בן יעקב, ירושלים תש"ל, עמ' 19-82.

28 משיריו נדפסו בספר הנ"ל, עמ' 309-316.

הפילוסופית של ימי הביניים אלא במסגרת ההגות הקבלית הלוריאנית. ועם דחיית התכנים הספרדיים נדחו כאמור גם הצורות הספרדיות: המבנים הפרוזודיים של הקצידה (שיר בחרוז מברית) ושל שיר האיזור (חרוז משתנה) ומשקלי היתדות והתנועות או משקלי התנועות. במקום אלו בא המבנה הפרוזודי הפשוט ה"מעין-אזורי" (אאאב גגגב וכו') ו"המשקל האיטלקי" המחשיב אף את השואים והחטפים כתנועות רגילות ובכך מקל בהרבה על המשורר העברי. אין צורך לומר, שצורה זו, ובייחוד משקל זה, נוחים וטבעיים הרבה יותר ללשון העברית, מאשר הצורות והמשקלים הספרדיים שמקורם בשירה הערבית, כפי שכבר עמדו על כך חכמים שונים למן תלמידי מנחם בן סרוק ור' יהודה הלוי עד שד"ל.

פיוטיהם המעטים של חכמי צפת, כגון ר' שלמה אלקבץ ("לכה דודי"), ר' אלעזר אזכרי ("ידיד נפש") והאר"י (פיוטי שלוש סעודות — "אזמר בשבחין" וכו'), נפרצו במהירות עצומה בכל קהילות ישראל, בוודאי לא רק בשל מעלותיהם הספרותיות אלא בעיקר בשל הסמכות הרוחנית הרבה שנודעה להם מצד ההגות וההלכה. כך נוצרה בצפת במאה ה'ט"ז אסכולה חדשה בשירה העברית, שאמנם צמחה באופן עקרוני מתוך שירת ספרד, אך קמה במידה רבה כאנטיתזה לשירה זו.

דומה שהגיבוש העיקרי של אסכולה זו בא לידי ביטוי ביצירתו של גדול משוררי ישראל בדורות שלאחר גירוש ספרד — ר' ישראל נג'ארה (צפת 1542 — עזה 1619), נכדו של לוי נג'ארה ממגורשי ספרד. משורר מובהק זה, שהשירה היתה הווייתו הרוחנית העיקרית, חיבר מאות רבות של שירים, שרובם ככולם מתנים את סבלות ישראל בגלות ומאווייהם העזים לגאולה. אף שהיו מחכמי דורו, בהם ר' חיים ויטאל ור' מנחם די לונזאנו, שמתחו ביקורת קשה על דרכו בשירה, ובעיקר על הכנסת מנגינות זרות לשירים עבריים, נתן האר"י הכשר לשירתו, באומרו: "שירותי חשובות בשמים וישוררו אותן בפמליא של מעלה". שירתו של נג'ארה נתפשטה עוד בימיו בקהילות ישראל במזרח ובצפון-אפריקה, והוא עצמו הביא קובץ אחד משיריו לרפוס פעמיים (זמירות ישראל, צפת שמ"ז; ויניציאה ש"ס).

מלבד קבצים אלו נותרו עוד מאות משיריו בכתבי-יד, ורק מעטים מהם נדפסו במאה השנים האחרונות בידי חוקרים שונים.²⁹ יש לציין, שדווקא אותם שני עניינים שבגללם תקפו אותו ר' חיים ויטאל ור' מנחם די לונזאנו, דהיינו הדיבור על היחסים שבין כנסת ישראל לקב"ה בסגנונם של שירי-האהבה החילוניים שבשירת ספרד, והכנסת מנגינות של שירי-עגבים זרים — רומאנסות ספרדיות ושירים ערביים ותורכיים — לפיוטי-הקודש המושרים בבית-הכנסת, הם שסייעו לתפוצתה

29 יצויין בזה הקובץ "פזמונים" הכולל מאה ועשרים שירים חדשים שיצא בידי מ"צ פרידלנדר, וינה תר"ח. לרשימת הפרסומים משירי נג'ארה ראה אהרן מירסקי, "שירי גאולה לרבי ישראל נג'ארה", ספונות ה (תשכ"א), עמ' רט, הערות 1-9. אף ראה מאמרו, "שירי נגר ובר נגר", ספונות 1 (תשכ"ב), עמ' רנט-שב.

העצומה של שירתו בקהילות ישראל. על-כל-פנים, מימיו הותרו מנגינות זרות "לכוא בקהל", אף כי חכמי-ישראל מימי הגאונים אסרו זאת בכל חומר הדין.³⁰ כפועל יוצא מתפוצתה העצומה של שירת נג'ארה נודעה לה השפעה עצומה על כל משוררי המזרח וצפון-אפריקה. אפשר לומר בבירור, שעל יצירתו של כל משורר עברי בקהילות המזרח שורה בדרך זו או אחרת רוחו של נג'ארה. אף בתימן, מימיו של ר' שלום שבזי ואילך, לא היתה השפעתו של נג'ארה מבוטלת כלל וכלל.³¹ אלא שאף אחד מן המשוררים במזרח ובצפון-אפריקה, פרט לר' שלום שבזי, לא הגיע לעוצמה פיוטית בדומה לזו של ר"י נג'ארה, משום שלא הצליחו ליצור יצירה עצמאית. מחוץ לתימן היו מרכזי-השירה העיקריים בארצות צפון-אפריקה, בחלב, בכגאד ובכורדיסתאן, בשאלוניקי ובקושטא. מובן שאין אפשרות למנות ברשימה זו את כל המשוררים החשובים. אף המחקר בשירתם של יהודי-המזרח במאות השנים האחרונות עדיין דל למדי, ולא רק שלא נבדק הייחוד הספרותי של כל משורר, אלא אף אין בידינו מהדרות מדעיות של יצירותיהם.

בין משוררי מרוקו יצוינו ר' יעקב בן צור (שיריו נקבצו בספר עת לכל חפץ, נא אמון תרנ"ב), ר' משה בן צור (צלצלי שמע, נא אמון תרנ"ב), ור' דוד חסין (תהלה לדוד, אמשטרדאם תקמ"ז) בני המאה הי"ח ור' יעקב בירדוגו (קול יעקב, לונדון תר"ד) בן המאה הי"ט. באלג'יריה חי ר' סעדיה שוראקי, במחצית השנייה של המאה הי"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח, שרבים רבים מפיוטיו נעתקו בקובצי-השירים בצפון-אפריקה. הוא גם נודע בספר המאתמאטיקה שלו "מונה מספר" (רמת-גן תשל"ג). בתוניסיה היו פייטנים מרובים, הנודע והנפוץ שבהם הוא ר' פרג'י שוואט, יליד פאס שבמרוקו שהגיע לבאג'ה שבתוניסיה ובה בילה את שאר ימיו. שוואט היה בן-דורו הצעיר של ר' ישראל נג'ארה וכבר ניכרת בשירתו השפעה ברורה של המשורר מצפת בתוכן ובצורה.³² כמאה הי"ח חיו בתוניסיה המשוררים ר' אברהם בלעייש, ר' נהוראי ג'רמון ור' אהרן פרץ.³³

ככורדיסתאן היתה יצירה פייטנית ענפה למדי במאות הט"ז-הי"ז, ונודעו בעיקר המשוררים בני משפחת ברזאני וחרירי; אך גם בתקופות מאוחרות יותר נתחברו פיוטים.³⁴ בבבל חידש ר' סלימאן מעתוק, שחי במחצית השנייה של המאה הי"ט, את המסורת הפייטנית המושפעת מנג'ארה. ממנו עד המחצית הראשונה של המאה העשרים, קמו בארץ זו פייטנים רבים, בהם ר' צאלח מצליח וכנו ר' נסים שכבר נזכרו

30 ראה יהודה רצהבי, "הניגון הזר בשיר ובפיוט", תצליל ו (תשכ"ז), עמ' 8-13.

31 ראה ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך שלישי, תל אביב חש"ד, פרק חמישי, "ישראל נג'ארה ושלום שבזי", עמ' 84-107.

32 פיוטיו כונסו ויצאו במהדורה מדעית מפורשת עם מבוא בידי אפרים חזן, ירושלים תשל"ו.

33 על השירה העברית בצפון-אפריקה במאות השנים האחרונות ראה מאמרו של אפרים חזן המתפרסם בחוברת זו של "פעמים" עמ' 39-47.

34 השירה העברית של יהודי כורדיסתאן כונסה בידי אברהם בן יעקב בספרו, קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א.

לעיל, ר' משה חוצין ור' ששון שנדוך בני המאה הי"ח וכן ר' מרדכי שנדוך, ר' עבדאללה חנין ור' יוסף חיים בני המאה הי"ט.³⁵ בתורכיה ובשאלוניקי קמו תלמידים רבים לנג'ארה. בין החשובים שבהם נציין את אבטליון ב"ר מרדכי דויק, מגדולי המשוררים בתורכיה במאה הי"ז, ובן-זמנו יצחק אמיגו. מן הראוי גם להזכיר את אברהם היכני, מחסידי שבתי צבי.

יש לציין, ששירתם של המשוררים הנ"ל גנוזה רובה בכתבי-יד או במהדורות בלתי בדוקות של קובצי-שירים, בקשות, זמירות ותשבחות וכדומה, באופן שקשה ביותר אף לזהות את מחברי השירים ולברר הפרטים הביוגרפיים על אודותיהם. שירה זו בדרך-כלל רחוקה מטעם בני-דורנו, וכאמור אף מסמלת את תקופת הירידה בשירה העברית שלאחר גירוש ספרד, עם השיא שהיה בשירת נג'ארה. אולם אין כל ספק, שיצירה פייטנית פורה זו, בצד שירת-הקודש של משוררי-ספרד הגדולים, היה בה משום ביטוי נאמן לרחשי-לבותיהם של בני הקהילות היהודיות במזרח ובצפון-אפריקה והיא היתה מקובלת עליהם בימי מועד ושמחה כבימי צער ואבל, בהתכנסויות בכתב-כנסת ובאירועים ציבוריים שונים כבמסגרות משפחתיות מצומצמות; ומעל לכל – בלילי-שבתות הארוכים שבחורף, בהתכנסויות לאמירת בקשות במנגינות של רומאנסות ספרדיות ומקאמים ערביים, המושכות אליהן המוניים לבתי-הכנסת עד ימינו.